

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΣΤΟΝ ΚΟΡΝΗΛΙΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

Οικονόμου Αναστασία

Δρ. Φιλοσοφίας – Φιλολόγος

oikonomounatasa1@gmail.com

Περίληψη: Το παρόν κείμενο αποσκοπεί στη διερεύνηση της επίδρασης της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλους στον Κ. Καστοριάδη. Στα *Πολιτικά* του, ο φιλόσοφος θεωρεί ότι ο άνθρωπος ως φύσει πολιτικόν ζώον και μέλος ενός οργανωμένου συνόλου ζει σύμφωνα προς τις αρχές του δικαίου και μέσα στο πλαίσιο που καθορίζεται από το πολίτευμα. Τα πολιτεύματα που αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος χαρακτηρίζονται από το Σταγίριτη ορθά, ενώ όσα ικανοποιούν τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης παρεκβάσεις αυτών. Ως ιδανικό πολίτευμα κατονομάζει την “πολιτεία”, που στηρίζεται στην επιτυχή σύζευξη δημοκρατικών και ολιγαρχικών στοιχείων, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η ισορροπία μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων. Βασικές αρχές του πολιτεύματος είναι η ελευθερία και η ισότητα που παρέχουν στους πολίτες τη δυνατότητα να ζουν όπως θέλουν και να συμμετέχουν εξίσου στα κοινά. Συνεπώς, υπογραμμίζεται η ενεργός συμμετοχή του πολίτη στη διακυβέρνηση του κράτους, ενώ οι πολιτικοί διαθέτοντας αρετή, φρόνηση και διοικητική ικανότητα θα συμβάλλουν στην ευδαιμονία της πόλης. Ο Καστοριάδης, ο οποίος επηρεάστηκε από την αριστοτελική φιλοσοφία, συμφωνεί με τον Αριστοτέλη που θέτει σε ένα πολίτευμα ως κυρίαρχο σώμα το λαό και εμπνέεται από το ιδανικό της άμεσης δημοκρατίας, θεωρώντας ότι μπορεί να αποτελέσει τη λύση στο σημερινό πολιτικό πρόβλημα. Σχετικά με την ελευθερία και την ισότητα υποστηρίζει ότι είναι έννοιες αλληλένδετες και συμερίζεται την άποψη του αρχαίου φιλοσόφου ότι θα πρέπει να εφαρμόζονται και οι δύο ισότητες, η αριθμητική και η γεωμετρική ή αναλογική. Τέλος προβάλλεται, όπως και στον Αριστοτέλη, η σημασία του ενεργού πολίτη, ενώ σχετικά με τους πολιτικούς, αυτό που τους χαρακτηρίζει σήμερα είναι η έλλειψη αρετής, υπευθυνότητας και πολιτικής φαντασίας.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοτέλης, Καστοριάδης, πολιτική φιλοσοφία.

THE INFLUENCE OF ARISTOTLE'S POLITICAL PHILOSOPHY TO CORNELIUS CASTORIADIS

Abstract: This paper aims to investigate the impact of Aristotle's political philosophy on C. Castoriadis. In his *Politics*, the philosopher considers that man as a political animal and

member of an organized entity lives according to the principles of law and within the framework determined by the constitution. The political systems designed to serve the common interest are well characterized by Stagirites, while those that satisfy the interests of the ruling class are digressions of them. As an ideal political system, he designates the "state", based on the successful combination of democratic and oligarchic elements, so as to ensure a balance between the political forces. Basic principles of the government are freedom and equality that enable citizens to live as they want and participate equally in the politics. Therefore, it is underlined the active participation of the citizen in state governance, while politicians with virtue, wisdom and administrative capacity will contribute to the prosperity of the city. Castoriadis, influenced by Aristotelian philosophy, agrees with Aristotle, which puts the people in a constitution as a sovereign body and is inspired by the ideal of direct democracy, considering that it can be the solution to the current political problem. In relation to freedom and equality, he maintains that they are interrelated and shares the view of the ancient philosopher that both equality, arithmetic and geometric or analogous should be applied. Lastly, as in Aristotle, the importance of the active citizen is projected while for politicians, what characterizes them today is the lack of virtue, responsibility and political imagination.

Keywords: Aristotle, Castoriadis, political philosophy

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να ερευνήσει την επίδραση της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλους στον Κορνήλιο Καστοριάδη. Είναι γεγονός ότι ο σύγχρονος φιλόσοφος μελέτησε τους στοχαστές της κλασικής αρχαιότητας, κυρίως τον Αριστοτέλη, ο οποίος αποτέλεσε πηγή έμπνευσης τόσο των κοινωνικών όσο και των πολιτικών του απόψεων.

Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους διατυπώνεται επιγραμματικά και με σαφήνεια στην αρχή των *Πολιτικών* του, όπου προαναγγέλλεται η κυρίαρχη ιδέα της πολιτικής φιλοσοφίας του: Η πόλη, «η κυριωτάτη» των κοινωνιών προέρχεται από υποδεέστερες κοινωνικές οντότητες, την οικία και την κώμη, και έχει ως στόχο της το ανώτερο αγαθό, δηλαδή την ευδαιμονία (*Πολιτικά*, A1, 1252a 1-7). Κατά τον Αριστοτέλη και οι τρεις μορφές κοινωνίας (οικία, κώμη, πόλις) δημιουργήθηκαν από φυσική αναγκαιότητα. Η οικογένεια για να ικανοποιήσει το ένστικτο της αναπαραγωγής και της αυτοσυντήρησης, η κώμη για να καλύψει πνευματικότερες ανάγκες του ανθρώπου, όπως την ανάγκη απόδοσης δικαιοσύνης και την έκφραση θρησκευτικής πίστης, και η πόλη για να διασφαλίσει την αυτάρκεια η οποία θα οδηγήσει στην επίτευξη της ευδαιμονίας (*Πολιτικά*, A2, 1252b 30-35).

Αν οι πρώτες μορφές κοινωνίας είναι φύσει, τότε και η πόλη που περικλείει αυτές τις κοινωνικές οντότητες είναι φυσική ύπαρξη· γιατί η πόλη είναι ο σκοπός και η ολοκλήρωση αυτών των κοινωνιών και η φύση κάθε πράγματος ορίζεται σε συνάρτηση προς το σκοπό τον οποίο αυτό υπηρετεί «ή δὲ φύσις τέλος ἐστίν» (*Πολιτικά*, A2, 1252b 33-34). Αφού η πόλη είναι φυσική ύπαρξη και ο άνθρωπος εκ φύσεως ζει σε πόλεις, έπεται λογικά ότι και ο

άνθρωπος είναι « φύσει ζῶον πολιτικόν » (Πολιτικά, Α2, 1253a 1-2). Ο εκ φύσεως δίχως πόλη άνθρωπος και όχι άπολις εξαιτίας κάποιας τυχαίας συγκυρίας, ή είναι άνθρωπος κατώτερης ποιότητας ή ον ανώτερο από τον άνθρωπο « ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλός ἐστιν ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος » (Πολιτικά, Α2, 1253a 30-33).

Ο Αριστοτέλης αναφέρει επίσης ότι η πόλη, υπό την κατά τη φύσιν έννοια, προηγείται και έναντι του ατόμου. Προκειμένου να επιχειρηματολογήσει υπέρ της προτεραιότητας της πόλης, προβάλλει το παράδειγμα με τον ανθρώπινο οργανισμό και τα μέρη του: « ἀναιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται ποῦς οὐδὲ χεὶρ, εἰ μὴ ὁμωνύμως, ὥσπερ εἴ τις λέγει τὴν λιθίνην » (Πολιτικά, Α2, 1253a 23-24). Σύμφωνα μ' αυτό, κανένα σωματικό μέλος, χέρι ή πόδι, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το ὄλο σώμα (Πολιτικά, Α2, 1253a 22), ὅπως δεν μπορεί να υπάρξουν οι πολίτες-μέλη χωρίς το ὄλον-πόλη.

Το άτομο ως μέλος ενός οργανωμένου συνόλου ζει σύμφωνα με τις αρχές του δικαίου, καθώς η δικαιοσύνη είναι « ἐνεργεῖα τελείωσις » του πολίτη μέσα στον πολιτικό χώρο (Ηθ. Νικομάχεια, Ε2, 1130b 19-20). Ο φιλόσοφος διακρίνει τη δικαιοσύνη σε γενική « ὄλην » και ειδική « ἐν μέρει ». Η γενική δικαιοσύνη έχει ευρύτερο περιεχόμενο, θεωρείται δηλαδή κοινωνική αρετή, αφού σχετίζεται με την ηθική στάση του ανθρώπου προς τον πλησίον (Ηθ. Νικομάχεια, Ε2, 1130a 16-32). Η δεύτερη μορφή δικαιοσύνης, η ειδική, σχετίζεται με τη στάση του απέναντι στα υλικά αγαθά, τα συμφέροντα, τα δικαιώματα και την ασφάλεια ζωής του πλησίον του (Ηθ. Νικομάχεια, Ε2, 1130b 30 κ.ε.).

Εκτός από τη δικαιοσύνη, το πολίτευμα είναι αυτό που ορίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρα ο πολίτης καθώς και τον τρόπο κατανομής της πολιτική εξουσίας (ο ένας, οι λίγοί-άριστοι, οι πολλοί) (Πολιτικά, Γ13, 1282b 23-25. Γ6, 1279a 36-42). Τα πολιτεύματα που αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος θεωρούνται από το φιλόσοφο ορθά, ενώ ὅσα ικανοποιούν τα συμφέροντα της ἄρχουσας τάξης αποτελούν παρεκβάσεις των ορθών πολιτειών, δηλαδή παρεκκλίσεις αυτών. Ο Αριστοτέλης ως ορθούς τύπους πολιτευμάτων χαρακτηρίζει τη βασιλεία, την αριστοκρατία και την πολιτεία, ενώ ως παρεκβατικές μορφές αυτών θεωρεί την τυραννία, την ολιγαρχία και τη δημοκρατία εκείνη, στην οποία την εξουσία κατέχει η μάζα των φτωχών ανθρώπων (Πολιτικά, Γ7, 1279b 5-10).

Ως ιδανικό πολίτευμα κατονομάζει την “πολιτεία” που στηρίζεται στην επιτυχή σύζευξη δημοκρατικών και ολιγαρχικών στοιχείων, έτσι ὥστε να εξασφαλίζεται η ισορροπία μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων. Είναι δηλαδή το πολίτευμα που αποβλέπει στη μεσότητα, αφού εμπιστεύεται την εξουσία στη μεσαία τάξη (Πολιτικά, Δ11, 1259b 35-37). Άλλωστε η μέση τάξη πειθαρχεί ευκολότερα στις επιταγές του ορθού λόγου (Πολιτικά, Δ11, 1295b 3-9. Μαραγγιανού, 2016, σ. 522). Γι' αυτό και υγιής δημοκρατία υπάρχει εκεί που οι μέσοι υπερτερούν.

Βασικές αρχές του πολιτεύματος είναι η ελευθερία και η ισότητα. Η ισότητα είναι η αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων σ' ὄτι αφορά στη συμμετοχή των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλεως. Ο Σταγίριτης διατείνεται πως υπάρχουν δύο είδη ισότητας, η ισότητα ως προς την ποσότητα και η ισότητα ως προς την αξία (Πολιτικά, Ε1, 1301b 32 κ.ε.). Η εφαρμογή του

κατ' αριθμόν ίσου, σημαίνει για τον Αριστοτέλη ότι όλοι οι πολίτες, ακόμη και των κατώτερων στρωμάτων, έχουν το δικαίωμα να δικάζουν, να εκλέγουν και να ελέγχουν τους άρχοντες. Η εφαρμογή του κατ' αξίαν ίσου, σημαίνει ότι οι βέλτιστοι των ανωτέρων κυρίως στρωμάτων, ασκούν τη νομοθετική, κυβερνητική και εκτελεστική εξουσία και λαμβάνουν τις σημαντικές αποφάσεις (Οικονόμου Γ., 2007, σ. 193).

Η έννοια της ισότητας ερμηνεύεται με διαφορετικό τρόπο από το κάθε πολίτευμα. Σ' ένα ολιγαρχικό καθεστώς, οι έχοντες περιουσία θεωρούν ότι επειδή υπερέχουν σε πλούτο, υπερέχουν σε όλα. Στη δημοκρατία οι πολίτες επειδή είναι ίσοι σε πολλά πράγματα, θεωρούν πως είναι ίσοι σε όλα. Έτσι κάθε κοινωνική τάξη και πολιτική παράταξη ερμηνεύει την ισότητα σύμφωνα προς τα ιδεώδη και τους στόχους της. Πολύ εύστοχα παρατηρεί ο φιλόσοφος ότι, μολονότι πολλά πολιτεύματα αναγνωρίζουν την ισότητα των πολιτών, θεωρητικά αδυνατούν να την εφαρμόσουν στην πράξη: «πολλὰι γεγένηνται πολιτεῖαι πάντων μὲν ὁμολογούντων τὸ δίκαιον καὶ τὸ κατ' ἀναλογίαν ἴσον, τούτου δ' ἁμαρτανόντων» (Πολιτικά, Ε1, 1301a 27-29). Η παρερμηνεία της ισότητας καθίσταται επικίνδυνη για το ίδιο το πολίτευμα, καθώς συχνά αποτελεί βασική αιτία των στάσεων. Ο Σταγίριτης πιστεύει ότι η λύση στο πρόβλημα είναι: «σε ἄλλα μὲν να χρησιμοποιούμε την αριθμητική ισότητα και σε ἄλλα την κατ' ἀξίαν» (Πολιτικά, Ε1, 1302a 8-9).

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ισότητα είναι συνυφασμένη με την έννοια της ελευθερίας (Πολιτικά, Ε1, 1301a 31-32. Μπαγιόνας, 1995, σ. 114). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ως ελευθερία ορίζεται:

α) η δυνατότητα όλων των πολιτών να ασκούν διαδοχικά την εξουσία «ἐλευθερίας δὲ ἔν μὲν τὸ ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν» (Πολιτικά, Ζ1, 1317b 2-3).

β) η επιλογή τους να ζουν όπως θέλουν: «τό ζῆν ὡς βούλεται τις» (Πολιτικά, Ζ1, 1317b 13). Τον ορισμό αυτό της ελευθερίας φαίνεται να αποδέχονται οι οπαδοί της δημοκρατικής πολιτείας, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι θεμελιώδης αρχή της δημοκρατίας είναι η ελευθερία, προϋπόθεση δε και αποτέλεσμα της ελευθερίας είναι η ισότητα.

Στο βιβλίο Γ' των Πολιτικών του ο φιλόσοφος εξετάζει τον ορισμό του πολίτη. Ο ορισμός αυτός παρουσιάζει μια σχετικότητα «ὁ πολίτης ἀμφισβητεῖται πολλάκις» (Πολιτικά, Γ1, 1275a 2. Παπαδής, 1995 σ. 120), εφόσον η έννοια του πολίτη καθορίζεται από το συγκεκριμένο κάθε φορά πολίτευμα: «οὐ γὰρ τὸν αὐτὸν ὁμολογοῦσι πάντες εἶναι πολίτην· ἔστι γὰρ τις ὃς ἐν δημοκρατία πολίτης ὢν ἐν ὀλιγαρχία πολλάκις οὐκ ἔστι πολίτης» (Πολιτικά, Γ1, 1275a 3-5. Παπαδής, 1995, σ. 120). Είναι γεγονός ότι δεν μπορεί να ταυτιστεί ο πολίτης ενός ολιγαρχικού καθεστώτος με εκείνον της δημοκρατικής πολιτείας, δεδομένου ότι τα πολιτειακά αυτά συστήματα δεν παρέχουν τις ίδιες ελευθερίες στον πολίτη ούτε την ίδια δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά.

Εν συνεχεία, ο Αριστοτέλης διατυπώνει δυο γενικούς αλλά ουσιαστικούς ορισμούς του πολίτη: «πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς» (Πολιτικά, Γ1, 1257a 24-25) και πολίτης καλεῖται εκείνος «ᾧ ἐξουσία κοινωνεῖν ἀρχῆς βουλευτικῆς καὶ κριτικῆς» (Πολιτικά, 1257b 19-21). Και στους δύο ορισμούς

καθίσταται εμφανής η δυνατότητα άμεσης συμμετοχής του πολίτη στη βουλευτική και δικαστική εξουσία. Συνεπώς, ο πολίτης αντιμετωπίζεται μέσα από τον ενεργητικό του ρόλο ως μέλος της πόλης (*Πολιτικά*, Γ5, 1278a 40. Τσάτσος, 1996, σ. 248) και όχι μέσα από τα συμβατικά γνωρίσματα του φύλου, της καταγωγής, της ιθαγένειας και της κοινωνικής τάξης. Ωστόσο ο Αριστοτέλης, δεν μπορεί να αγνοήσει παντελώς τα κριτήρια αυτά για τον ορισμό του πολίτη, διότι στην πράξη αποτελούν όρους για την απόκτηση ή μη του δικαιώματος του πολίτη (Παπαδής, 1995, σ. 121).

Σχετικά με την αρετή του πολίτη, ο φιλόσοφος είναι της άποψης ότι αυτή καθορίζεται με βάση το έργο που επιτελεί αυτός μέσα στην πόλη (*Πολιτικά*, Γ4, 1276b 41-42. Μπαρτζελιώτης, 1997, σ 78). Ενάρετος καλείται ο πολίτης που θεωρεί ηθικό και πολιτικό χρέος του την υπεράσπιση της πολιτείας: «διὸ τὴν ἀρετὴν ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ πολίτου πρὸς τὴν πολιτείαν» (*Πολιτικά*, Γ4, 1276b 32-33). Γι' αυτό ο Αριστοτέλης προβάλλει την ικανότητα του άρχειν και άρχεσθαι σωστά, ως βασικό στοιχείο για τον ορισμό του καλού ή αγαθού ή σπουδαίου πολίτη: «πολίτου δοκεῖ που ἡ ἀρετὴ εἶναι τὸ δύνασθαι καὶ ἄρχεσθαι καλῶς» (*Πολιτικά*, Γ4, 1277a 30-31). Βέβαια οι ενάρετοι πολίτες που ξεχωρίζουν μέσα στην πόλη και διαθέτουν επιπλέον την αρετή της φρόνησης ενδείκνυνται να αναλάβουν ηγετικά καθήκοντα: «ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἀρετὴ μόνη» (*Πολιτικά*, Γ4, 1277b 27-28).

Για το φιλόσοφο, οι μέλλοντες να ασκήσουν τα ανώτατα δημόσια αξιώματα πρέπει να διαθέτουν τρία προσόντα: πίστη και αγάπη για το πολίτευμα, διοικητική ικανότητα και τέλος ακεραιότητα ήθους, που σημαίνει ότι πρέπει να τους χαρακτηρίζει η αρετή και η δικαιοσύνη, αρχές που ανταποκρίνονται στα πρότυπα του πολιτεύματος (*Πολιτικά*, Ε7, 1309a 36-40. Κουβέλη, 1999, σ. 201). Επειδή για το Σταγίριτη η αρετή αναφέρεται όχι μόνο στην ηθική, αλλά και στην πνευματική αξία, θα λέγαμε ότι στην πραγματικότητα αυτοί που άρχουν είναι οι ικανότεροι.

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης έχοντας επηρεαστεί από την αριστοτελική φιλοσοφία, θεωρεί ότι ο άνθρωπος υπάρχει μόνον εντός και διά της κοινωνίας (Καστοριάδης, 1995, σ. 114). Συνεπώς, η άποψή του αυτή ταυτίζεται με την αριστοτελική, ότι δηλαδή ο άνθρωπος υπάρχει μέσα στο πλαίσιο της πόλης ως φύσει πολιτικό ον. Υποστηρίζει επίσης ότι αυτό που συνέχει μια κοινωνία είναι η θέσμισή της, το ολικό δηλαδή σύμπλεγμα των επιμέρους θεσμίσεων της (Καστοριάδης, 1995, σ. 114 κ.ε.).

Εφόσον η θέσμιση της κοινωνίας περιέχει πολλές άλλες θεσμίσεις οι οποίες λειτουργούν ως ένα συνεκτικό όλον, εμείς είμαστε όλοι, σύμφωνα με το φιλόσοφο (Καστοριάδης, 1995, σ. 116), περιφερόμενα τεμάχια της θέσμισης της κοινωνίας μας, τα «ολικά μέρη» της. Παρά την ποικιλομορφία των διαφόρων θεσμίσεων, υπάρχει ενότητα της ολικής θέσμισης της κοινωνίας. Έτσι η κοινωνία είναι το όλον και εμείς τα μέρη της, όπως για τον Αριστοτέλη η πόλη είναι το όλον και οι πολίτες τα μέρη.

Σχετικά με το πολίτευμα, συμφωνεί με τον Αριστοτέλη που θέτει ως κυρίαρχο σώμα το λαό, εφόσον η επιλογή των αρχόντων γινόταν δια κλήρου ή εκ περιτροπής. Άλλωστε ο Καστοριάδης τάσσεται υπέρ την άμεσης δημοκρατίας, όπως έλαβε χώρα τον 5ο αιώνα π.Χ.

στην Αθήνα και αποστρέφεται κάθε έννοια αντιπροσώπευσης (Καστοριάδης, 1995, σ. 190. Επίσης, Καστοριάδης, 1999, σ. 34). Η αληθινή δημοκρατία σημαίνει άμεση συμμετοχή όλων των πολιτών σ’ όλες τις μορφές εξουσίας, (κυβερνητική, νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική), πράγμα το οποίο είχε επιτευχθεί στην αρχαία Αθήνα και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Έκτοτε όλα τα πολιτεύματα που αυτοαποκαλούνται «δημοκρατίες» ψεύδονται και εξαπατούν, διότι χρησιμοποιούν το όνομα ως περιτύλιγμα για να αποκρύψουν το ολιγαρχικό και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα τους. Οι σημερινές δημοκρατίες είτε χαρακτηρίζονται «κοινοβουλευτικές» είτε «αντιπροσωπευτικές», δεν είναι, παρά μόνο φιλελεύθερες ολιγαρχίες, αφού οι ολίγοι λαμβάνουν τις αποφάσεις, νομοθετούν, δικάζουν, κυβερνούν, προς όφελος όχι των κατωτέρων και αδυνάμων αλλά των ισχυρών και της οικονομικής ολιγαρχίας (Καστοριάδης, 1999, σ. 152. Οικονόμου Γ., 2008, σ. 136-137). Άλλωστε δεν μπορεί να θεωρηθεί δημοκρατία η δυνατότητα των πολιτών να συμμετέχουν στις πολιτικές διαδικασίες μια φορά στα πέντε χρόνια, μόνο δηλαδή στις εκλογές (Ευαγγελόπουλος, 2009, σ. 62).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στην αρχαία ελληνική δημοκρατία (δηλαδή στην Αθήνα), ο λαός δεν ασκούσε εξ ολοκλήρου την εξουσία. Η πραγματικότητα είναι ότι στα αξιώματα εκλέγονταν άτομα από τις τρεις ανώτερες τάξεις – τους πεντακοσιομεδίμνους, τους ιππείς και τους ζευγίτες – και όχι από την τέταρτη τάξη – τους θήτες – οι οποίοι είχαν μόνο το δικαίωμα συμμετοχής στην εκκλησία του δήμου και στη συγκρότηση των δικαστηρίων (Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 7,3). Συνεπώς, το γεγονός ότι οι θήτες εξαιρούνταν από τα ανώτατα αξιώματα αποτελούσε μία αδυναμία, ένα κενό στο πλέγμα της απόλυτης δημοκρατίας (Οικονόμου Α., 2015, σ. 78).

Η εφαρμογή όμως του παραδείγματος της άμεσης δημοκρατίας της αρχαίας Ελλάδας στη σύγχρονη πραγματικότητα, προϋποθέτει την ύπαρξη μιας πολιτικής κοινότητας περιορισμένης σε αριθμό (Καστοριάδης, 1990, σ. 128). Για το λόγο αυτό ο Καστοριάδης έχει κατηγορηθεί ότι παρουσιάζει ένα μοντέλο άμεσης δημοκρατίας που δεν μπορεί να υλοποιηθεί στις σύγχρονες, πολυπληθείς, κοινότητες. Ο ίδιος απαντά τα εξής: «Τι σημαίνει, σε αυτή την κλίμακα – των πολύ μεγάλων κοινοτήτων – άμεση δημοκρατία; Σημαίνει ότι απορρίπτουμε τις λύσεις που, δυνάμει, οδηγούν σε αλλοτριωτικές πολιτικές δομές, κι ότι επιζητούμε τις λύσεις που δίνουν τη μεγαλύτερη δυνατή εξουσία σε κοινότητες των οποίων οι διαστάσεις επιτρέπουν την άμεση διακυβέρνηση» (Καστοριάδης, 1990, σ. 129. Ευαγγελόπουλος, 2009, σ. 59-60). Άρα η άμεση δημοκρατία μπορεί ενδεχομένως να εφαρμοστεί στην τοπική αυτοδιοίκηση, όπου έχουμε να κάνουμε με μικρότερα μεγέθη κοινοτήτων (Οικονόμου Α., 2015, σ. 116). Επιπλέον ο θεσμός του δημοψηφίσματος, χωρίς να αποτελεί το ιδεώδες της άμεσης δημοκρατίας, είναι ένας τρόπος να εκφραστεί ο λαός και να συμμετέχει άμεσα στη λήψη πολιτικών αποφάσεων (Καστοριάδης, 1999, σ. 34). Βέβαια το δημοψήφισμα έχει πραγματική αξία, αν δοθεί στο λαό η δυνατότητα να πληροφορηθεί αντικειμενικά, ώστε να μπορεί να κρίνει ορθά σχετικά με θέματα για τα οποία καλείται να

αποφασίσει, γεγονός που προϋποθέτει ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κάνουν σωστά τη δουλειά τους, προσπαθώντας να διαφωτίσουν την κοινή γνώμη (Ο.π., σ. 53).

Ο Καστοριάδης θεωρεί ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι ο αυτοπεριορισμός του. Ο αυτοπεριορισμός οριοθετεί την ελευθερία προκειμένου να αποφευχθεί η διάπραξη ύβρεως του πολίτη, που δρα χωρίς να υπακούει στους νόμους της ολότητας (Καστοριάδης, 2001, σ. 28). Και ο Σταγυρίτης στηλιτεύει την άκρατη δημοκρατία όπου οι πολίτες ενεργούν ανεξέλεγκτα (*Πολιτικά*, Ε9, 1310a 26-28). Συγκεκριμένα λέγει: «αληθινά ελεύθερα όντα μέσα στην πόλη, όπως και αληθινά ελεύθερα όντα μέσα στο κοσμικό σύμπαν, είναι αυτά που δεν εξωθούνται στα άκρα δρώντας κάτω από τις επιταγές των ατομικών τους επιδιώξεων, αλλά όσα διέπονται στη δράση τους από τους κανόνες και τους νόμους της ολότητας» (*Μετά τα Φυσικά*, Λ10 1075a19-22).

Ο Καστοριάδης προβάλλει τη σχέση ελευθερίας και ισότητας στο πλαίσιο της δημοκρατικής κοινωνίας. Για το φιλόσοφο, η ισότητα δε συνεπάγεται την ομοιομορφία των ατόμων, δεν επιφέρει δηλαδή ισοπέδωση, όπως η ελευθερία δε συνεπάγεται την ασυδοσία. Η ισότητα αφορά στη δυνατότητα ίσης συμμετοχής όλων στη θέσμιση της κοινωνίας και στην άσκηση των εξουσιών που υπάρχουν μέσα σ' αυτήν, όπως άλλωστε πίστευε και ο Αριστοτέλης ενώ η ελευθερία στη δυνατότητα αμφισβήτησης και επιλογής των νόμων (Καστοριάδης, 1990, σ. 121). Έτσι ελευθερία και ισότητα γίνονται κατανοητές ως έννοιες αλληλένδετες, των οποίων η επίτευξη επιδιώκεται παράλληλα (Καστοριάδης, 1995, σ. 214. Τάσης, 2007, σ. 357).

Βέβαια ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι στη σύγχρονη πραγματικότητα δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί η πολιτική ισότητα, από τη στιγμή που υπάρχουν οικονομικές ανισότητες (Καστοριάδης, 1990, σ. 121). Έτσι οι άνθρωποι οι οποίοι έχουν στα χέρια τους την οικονομική δύναμη, κατ' ανάγκη και ασχέτως των προθέσεών τους, θα τη μετατρέψουν και σε πολιτική δύναμη. Ως εκ τούτου, δημιουργείται μια πολιτική ολιγαρχία που κυριαρχεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο περιστελλεται και η ελευθερία των πολλών, αφού μόνο θεωρητικά καλούνται ελεύθεροι πολίτες (Καστοριάδης, 1990, σ. 122. Ηλιόπουλος, 2005, σ. 25). Σχετικά με την ελευθερία, ο φιλόσοφος τη συνδέει με την ισότητα, όπως και ο Αριστοτέλης, θεωρώντας ότι η μία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη. Ο μεν Αριστοτέλης αναφέρει χαρακτηριστικά: «τήν ἐλευθερίαν τήν κατά τό ἴσον» («την ελευθερία που θεμελιούται επί της ισότητας των πολιτών» *Πολιτικά*, Ζ1, 1317b 18-19), ο δε Καστοριάδης: «Αν θέλουμε να είμαστε ελεύθεροι μέσα στην κοινωνία πρέπει να είμαστε πραγματικά ίσοι» (Καστοριάδης, 1990, σ.120).

Ο στοχαστής συνδέει την ελευθερία και την ισότητα με την αυτονομία. Η αυτονομία προϋποθέτει την ικανότητα των ανθρώπων να αυτοκυβερνώνται, και αυτό γίνεται μόνο αν όλοι οι πολίτες μετέχουν, κατά τρόπο ίσο, στη διακυβέρνηση, των κοινών υποθέσεων. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι η προσπάθεια θεμελίωσης της ισότητας και της ελευθερίας σε

εξωκοινωνικά θεμέλια, όπως το Θεό, τη Φύση ή τη Ratio (Λογική) είναι εκδήλωση της ετερονομίας (Καστοριάδης, 1995, σ. 220).

Ο Καστοριάδης συμφωνεί με την άποψη του Αριστοτέλους ότι θα πρέπει να εφαρμόζονται και οι δύο ισότητες, η αριθμητική και η γεωμετρική ή αναλογική, καθώς η παραδοχή ενός από τα δύο είδη ισότητας είναι εσφαλμένη (φαύλον) (*Πολιτικά*, E1, 1302a 3-4). Ο Καστοριάδης διατυπώνει: «Αν ο μερισμός είναι ίσος, η ισότητα αυτή δεν μπορεί να είναι αριθμητική· δεν είναι ίσο (ούτε δίκαιο, ούτε υγιεινό) να δίνουμε την ίδια ποσότητα τροφής σ' ένα νήπιο και σ' έναν ενήλικο, ενδύματα ίδιου μεγέθους σ' έναν γίγαντα και σ' έναν νάνο. Η αριθμητική ισότητα είναι ανισότητα ... Συνεπώς, η ισότητα πρέπει να είναι μόνο αναλογική ισότητα» (Καστοριάδης, 1991, σ. 344). Βέβαια ο Καστοριάδης επισημαίνει, όπως άλλωστε και ο Αριστοτέλης σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, ότι: «οι δυο ισότητες, εν μέρει τουλάχιστον, αναγνωρίζονται και εφαρμόζονται. Για παράδειγμα, υπάρχει "αριθμητική" ισότητα των ενηλίκων όσον αφορά το δικαίωμα της ψήφου· υπάρχει όμως επίσης, η "γεωμετρική" ισότητα... (*Ηθικά Νικομάχεια*, E4, 1131b 13-37) όσον αφορά τις δαπάνες υγείας, τουλάχιστον σε χώρες όπου λειτουργεί κατά προσέγγιση κάποια κοινωνική ασφάλιση» (Καστοριάδης, 1995, σ. 227-228).

Επιπλέον, ο στοχαστής συμφωνεί με την αριστοτελική άποψη που όριζε ως δίκαιο το νόμιμο και ίσο. Πιο ειδικά θεωρεί ότι η μερική δικαιοσύνη έχει σχέση με το ίσο και αφορά στο μεριστό, σ' αυτό δηλαδή που μπορεί να μεριστεί και συνεπώς θέτει το ερώτημα, αν οφείλει να μερίζεται. Αντιθέτως, η ολική δικαιοσύνη αποβλέπει – αν μπορούσε να το πει έτσι ο Αριστοτέλης – στο μεθεκτικό και μάλιστα στο κοινωνικό μεθεκτικό (Καστοριάδης, 1991, σ. 339-340). Με άλλα λόγια, «η ολική δικαιοσύνη είναι σύσταση/θέσμιση της κοινότητας και, σύμφωνα με το τέλος της θέσμισης αυτής, το σπουδαιότερο μέρος της είναι αυτό που αφορά στην παιδεία, τη διάπλαση/διαμόρφωση του ατόμου για να ζήσει μέσα στην κοινότητα, τον εκκοινωνισμό του ανθρώπινου όντος (Καστοριάδης, 1991, σ. 336).). Έτσι για τον Καστοριάδη, η ολική δικαιοσύνη «αναφέρεται στην ολότητα της τάξης της πόλεως, στη μορφή και στο περιεχόμενό της· ως τέτοια η ολική δικαιοσύνη είναι η πολιτική. Γι' αυτό και ο Καστοριάδης εύστοχα θεωρεί ότι κατ' αυτόν τον τρόπο δικαιολογείται η ιδέα ότι η πολιτική είναι η «κατ' εξοχήν αρχιτεκτονική» (Καστοριάδης, 1991, σ. 341. *Ηθικά Νικομάχεια*, 1094a 26-27).

Ο Καστοριάδης συμμερίζεται επίσης την αριστοτελική άποψη ότι η μη ικανοποίηση του αιτήματος για ισότητα οδηγεί στην επανάσταση. Ο φιλόσοφος εστιάζει κυρίως στην έννοια της επανάστασης ως συνειδητής συλλογικής δράσης με στόχο τον μετασχηματισμό των θεσμών μιας κοινωνίας: «Επανάσταση είναι η ρητή και διαυγασμένη αλλαγή των θεσμών μιας κοινωνίας, όσων φυσικά θεσμών εξαρτώνται από ρητή θέσμιση, με τη συλλογική δράση της κοινωνίας αυτής ή του μεγαλύτερου μέρους της» (Καστοριάδης, 1990 σ. 99). Διαφορετική εν μέρει είναι η προσέγγιση του Αριστοτέλους, ο οποίος διατείνεται ότι «σκοπός των επαναστάσεων είναι η απόκτηση πλούτου και πολιτικών τιμών, ή η αποφυγή των αντιθέτων τους» (*Πολιτικά*, E2, 1302a 36-37). Επίσης για τον Καστοριάδη η

επανάσταση δεν προϋποθέτει απαραίτητα τη χρήση βίας: «Επανάσταση δεν σημαίνει ούτε εμφύλιος πόλεμος ούτε αιματοχυσία. Επανάσταση είναι...ο ρητός αυτομετασχηματισμός μιας κοινωνίας, ο οποίος πραγματοποιείται σ' ένα μικρό χρονικό διάστημα» (Ο ορισμός αυτής της επανάστασης υπάρχει σε μια συνέντευξη που έδωσε ο Καστοριάδης στο περιοδικό *Escapes Temps*, τ.χ. 38-39, 1988, με τίτλο «L' auto-constituante» Βλ. επίσης, Ηλιόπουλος, 2005, σ. 309). Αντιθέτως ο Σταγίριτης υποστηρίζει ότι «οι επαναστάσεις επιτυγχάνουν ή δια της βίας ή δια της απάτης» (*Πολιτικά*, E3, 1304b 8-9).

Ο Αριστοτέλης απαριθμεί έντεκα «επαναστάσεις» στην Αθήνα, μ' άλλα λόγια έντεκα αλλαγές της θεμελιώδους «συνταγματικής νομοθεσίας» (*Αθηναίων Πολιτεία*, 41.2). Ο Καστοριάδης αναφέρει ότι στην Ελλάδα βρίσκουμε το πρώτο παράδειγμα μιας κοινωνίας που σκέφτεται ρητά το ζήτημα των νόμων και που αλλάζει αυτούς τους νόμους (Καστοριάδης, 1995, σ. 183). Εξάλλου για το φιλόσοφο η αυτοθέσμιση δεν είναι κατάσταση, είναι διαδικασία που εκφράζεται σαν δραστηριότητα μεταβολής των «βασικών», «καταστατικών», «συνταγματικών» νόμων και άλλων θεσμών, όχι όλων συλλήβδην και ταυτοχρόνως, άλλα σταδιακά, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις περιστάσεις (Καστοριάδης, 1999, σ. 27-28).

Άλλο κοινό στοιχείο στη σκέψη των δύο φιλοσόφων αποτελεί ο ρόλος του πολίτη μέσα στην πολιτική κοινωνία. Τόσο ο Αριστοτέλης όσο και ο Καστοριάδης επισημαίνουν την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στην άσκηση της εξουσίας και στη διαμόρφωση του τρόπου ζωής του. Κατά το Σταγίριτη, ο ενεργητικός πολίτης επιτυγχάνει την αυτάρκεια και την ευδαιμονία (*Πολιτικά*, Γ4, 1276b 30-31, 40-41). Ο Καστοριάδης με τη σειρά του, θεωρεί ότι πρέπει να παρέχεται στους πολίτες ουσιαστική δυνατότητα να συμμετέχουν στην άσκηση των εξουσιών και λειτουργιών, όχι μόνο μέσα από την εκλογική διαδικασία (Καστοριάδης, 2000, σ. 116). Πρέπει επίσης αυτοί να αποφασίζουν μόνοι τους για τους νόμους σύμφωνα με τους οποίους θα ζήσουν (Καστοριάδης, 1990, σ. 118-119). Επιπλέον, για τον Καστοριάδη οι πολίτες δεν πρέπει να δείχνουν ανοχή και συνενοχή σ' οτιδήποτε συμβαίνει «σ' αυτά τα οποία γίνονται και σε αυτά που δεν γίνονται» (Ο.π., σ. 123-124), ούτε να δείχνουν αδιαφορία και απάθεια. Άλλωστε για το στοχαστή, δεν υπάρχει ιδανικός πολίτης, όπως υπάρχει για τον Αριστοτέλη ο πολίτης που δύναται να άρχει και να άρχεται καλώς, διαθέτοντας επιπροσθέτως την αρετή της φρόνησης, αλλά άνθρωποι που αγωνίζονται να αποτινάξουν την ετερονομία και την αλλοτρίωση, ώστε να γίνουν πολίτες, να συμμετέχουν στη θέσπιση των νόμων και στη λήψη των αποφάσεων άμεσα (Οικονόμου Γ., 2008, σ. 139).

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι ομοιότητες στο στοχασμό των δυο φιλοσόφων δεν αφορούν μόνο στον πολίτη αλλά και στους πολιτικούς. Όπως ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι οι ασκούντες τα δημόσια αξιώματα θα πρέπει να διαθέτουν αρετές και διοικητική ικανότητα (*Πολιτικά*, E7, 1309a 36-40), έτσι και ο Καστοριάδης τονίζει ότι πρέπει να διοικούν και να διευθύνουν, αυτοί που έχουν τα προσόντα (Καστοριάδης, 1990, σ. 125). Δυστυχώς όμως αυτό που χαρακτηρίζει τους κυβερνώντες, μαζί με την έλλειψη δεξιοτήτων και πολιτικής φαντασίας, είναι η ανευθυνότητα. Οι σημερινοί διευθυντικοί κύκλοι δείχνουν

αδιαφορία για τη μοίρα των κοινών υποθέσεων. Αυτό που τους ενδιαφέρει είναι η προσωπική τους ευημερία και η εδραίωση της κυριαρχίας τους. Στο πλαίσιο αυτό, «νομίζον ότι όλα, ή σχεδόν όλα, τους είναι επιτρεπτά, με την προϋπόθεση να μην αντιδράσουν πολύ άσχημα οι πολιτικές σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης» (Καστοριάδης, *Λεβιάθαν*, τ. 14, 1994. Συνέντευξη στην Τ. Παπαδοπούλου, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 20 και 27 Μαρτίου, 1994).

Τόσο για τον Αριστοτέλη όσο και για τον Καστοριάδη, η πολιτική είναι η δραστηριότητα που απαιτεί την ενασχόληση του ανθρώπου με τα πολιτικά, τη συμμετοχή του στη λήψη των αποφάσεων και στην εξουσία και γενικότερα στη θέσμιση της κοινωνίας και αποτελεί βασική ιδιότητα του ανθρώπινου όντος, καθώς και υποχρέωση όλων. Συνεπώς, κατ' αυτούς, δεν υπάρχει επιστήμη της πολιτικής, δεν είναι δηλαδή αυτή υπόθεση κάποιων ειδικών, αλλά είναι υπόθεση όλων. Όπως παρατηρεί ο Αριστοτέλης, πράττοντας κανείς τα δίκαια, γίνεται δίκαιος, πράττοντας τα σώφρονα, σώφρων, και τα ανδρεία, ανδρείος (*Ηθικά Νικομάχεια*, B1, 1103b 1-2), έτσι θα λέγαμε ότι ασκώντας κανείς την πολιτική ή συμμετέχοντας ενεργά σε αυτή, γίνεται κάτοχός της. Άλλωστε για τον Καστοριάδη (Καστοριάδης, 1999, σ. 46), τη λύση στα πολιτικά προβλήματα που συνεχώς προκύπτουν, δεν μπορούν να τη δώσουν οι επαγγελματίες πολιτικοί, αλλά αυτή εξαρτάται από τους ίδιους τους ανθρώπους, από την επιθυμία τους και την πραγματική τους δύναμη να αυτοκυβερνηθούν. Ωστόσο αξίζει να επισημάνουμε ότι στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι αναγκαία η παρουσία ειδικών για τη διαχείριση της πολιτικής κατάστασης και των ποικίλων ζητημάτων που προκύπτουν, αρκεί αυτοί να διακατέχονται από αρετή και φρόνηση και να ενεργούν με γνώμονα την ηθική (Οικονόμου Α., 2015, σ. 119).

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία εξακολουθεί να είναι επίκαιρη. Με αφετηρία τις αναλύσεις του Αριστοτέλη μπορούμε να θέσουμε εκ νέου το αίτημα για τη συγκρότηση μιας κοινωνίας, στην οποία το ιδεώδες της ευδαιμονίας δεν θα αφορά τις κυρίαρχες κοινωνικά ελίτ, αλλά την κοινωνία ως ολότητα. Επιπλέον, η αριστοτελική πολιτική θεωρία μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία μιας κοινωνίας ελευθερίας, ισότητας και δικαιοσύνης. Ομοίως, η φιλοσοφία του Καστοριάδη, προβάλλοντας το ιδεώδες της άμεσης δημοκρατίας καθιστά δυνατή την αναζήτηση πρακτικών, ως λύση στο σημερινό πολιτικό πρόβλημα (Ο.π., σ. 119). Με άλλα λόγια η λύση έγκειται στην πρακτική της άμεσης δημοκρατίας, η οποία πρέπει να τεθεί ως κεντρικό θέμα της σημερινής πολιτικής κατάστασης. Το κύριο ερώτημα που απασχολεί σήμερα την πολιτική κοινωνία και φιλοσοφία είναι το εξής: «τί δεί τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως» (*Πολιτικά*, 1281a 11-13). Την απάντηση στο ερώτημα δίνουν και οι δύο φιλόσοφοι: «κύριος» είναι ο λαός.

Βιβλιογραφία

- Αριστοτέλης, (1920). *Αθηναίων Πολιτεία*, ed. F. G. Kenyon, Clarendon Press, Oxford.
Αριστοτέλης, (1953). *Ηθικά Νικομάχεια*, ed. I. Bywater, Clarendon Press, Oxford.
Αριστοτέλης, (1962). *Πολιτικά*, ed. W.D. Ross, Clarendon Press, Oxford.

- Aubonnet, J. (1960). *Aristote Politique*, Les Belles Lettres, Paris.
- Ευαγγελόπουλος, Γ. (2009). *Καστοριάδης και σύγχρονη πολιτική θεωρία*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα.
- Ηλιόπουλος, Ν. (2005). *Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη. Κριτική παρουσίαση του πολιτικού στοχασμού του Κ. Καστοριάδη*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ. (1990). *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, επιμ. Μ. Κυρτζάκη, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ. (1991). *Σταυροδρόμια του λαβύρινθου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ. (1994). «Μια κοινωνία που παραπαίει», *Λεβιάθαν*, τ. 14, 1994. Συνέντευξη στην Τ. Παπαδοπούλου, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 20 και 27 Μαρτίου 1994.
- Καστοριάδης, Κ. (1995). *Χώροι του ανθρώπου*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ. (1999). *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ. (2000). *Η άνοδος της ασημαντότητας*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα.
- Καστοριάδης, Κ. (2001). *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα.
- Castoriadis, C. (1988). «L’ auto-constituante» (Ελεύθερη απόδοση, “Η αυτοθέσμιση”), *Escapes Temps*, τ.χ. 38-39.
- Κουβέλη, Β. (1999). «Νόμος και πολίτης στο δημοκρατικό πολίτευμα», στον τόμο του Δ. Κούτρα (ed.), *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Το Λύκειον», Αθήνα.
- Μαραγγιανού – Δερμούση, Ευ. (2016). *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη*, εκδ. da Vinci, Αθήνα.
- Μπαγιόνας, Α. (1995). «Αιτιότητα και θεωρία της δημοκρατίας κατά τον Αριστοτέλη», στον τόμο του Κ. Βουδούρη (ed.) *Αριστοτελική Φιλοσοφία*, Διεθνές Κέντρο Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού, Αθήνα.
- Μπαρτζελιώτης, Λ. (1997). *Πόλις και Πολιτική Επιστήμη*, εκδ. Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός, Αθήνα.
- Οικονόμου, Γ. (2007). *Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Οικονόμου, Γ. (2008). «Ιδεαλισμός, μεταφυσική και ο Κ. Καστοριάδης», *Μάγμα – Περιοδική έκδοση για την αυτονομία και την ανθρώπινη δημιουργία*, τεύχος 3.
- Οικονόμου, Α. (2015). *Οι επιδράσεις της φιλοσοφίας του Αριστοτέλους στο έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη* (Διδ. Διατριβή), Τμήμα Φιλοσοφίας – Παιδαγωγικής – Ψυχολογίας ΕΚΠΑ, Αθήνα.
- Παπαδής, Δ. (1995). «Η σχέση πολιτείας – πολίτη στον Αριστοτέλη», στον τόμο του Κ. Βουδούρη (ed.), *Αριστοτελική Πολιτική Φιλοσοφία*, Διεθνές Κέντρο Ελληνικής Φιλοσοφίας και Πολιτισμού, Αθήνα.
- Τάσης, Θ. (2007). *Καστοριάδης. Μια φιλοσοφία της αυτονομίας*, εκδ. Ευρασία, Αθήνα.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

4ο Διεπιστημονικό Συνέδριο « Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι και Αριστοτέλης »
Τόμος Πρακτικών

Ένωση Ελλήνων Φυσικών

4th Interdisciplinary Conference “Presocratic Philosophers and Aristoteles”
Volume of Proceedings

ISBN: 978-618-82935-1-9

Τσάτσος, Κ. (1996). *Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων*, εκδ. Εστία, Αθήνα.